
РОЗДІЛ 1

МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Формування моделі підприємницької держави для переходу до сталого розвитку в контексті завдань повоєнного відновлення економіки України

*Кіндзерський Ю.В.,
доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу інноваційної
політики, економіки та організації високих технологій,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

Повоєнне відновлення України на засадах сталого розвитку має відбуватися з урахуванням недоліків економічної політики, що проводилась у попередні десятиліття і зумовила не лише суттєве відставання країни від розвинених країн світу, але і катастрофічні втрати національного господарства через розв'язану війну російської федерації проти України [1; 2]. В основу цієї політики були покладені положення ринкового фундаменталізму і вона звелась до повної дерегуляції господарських відносин та лібералізації ринків, виведення держави з економіки, приватизації державного майна, мінімізації соціального захисту населення. Ця політика не сформувала умови для переходу економіки на принципи сталого і безпечного функціонування, не створювала загального блага, не будувалась на основі широкого суспільного консенсусу щодо напрямів, засобів і результатів розвитку, оскільки усе було віддано на відкуп пресловутого «вільного ринку», ключовим «провалом» якого, за визначенням, якраз і є його фундаментальна неможливість досягнення переліченого. Водночас, державна влада, яка обиралась населенням у демократичний спосіб, по факту не діяла в його інтересах, а лише в інтересах збагачення вузького прошарку представників великого бізнесу або у власних корисливих інтересах державної бюрократії. Постійно говорячи про необхідність розвитку малого і середнього бізнесу як основи формування середнього класу і подолання бідності, держава водночас усунулась від участі у розв'язанні його проблем. Наймані працівники внаслідок постійного поглиблення лібералізації трудових відносин і послаблення соціальних прав виявились беззахисні перед свавіллям і держави, і роботодавців.

Наслідки такої неоліберальної і «антисталої» за суттю політики виявились доволі сумні для України, – населення зазнало колосального майнового розшарування і депопуляції, зріс рівень бідності і безробіття,

зовнішньої трудової міграції. Економіка країни деградувала, через лібералізацію і відкриття внутрішнього ринку зазнала нищівної деіндустріалізації, перетворилась на аграрно-сировинну, у якій закономірно занепала освіта і наука. Фінансова система країни стала відірваною від потреб розвитку реального виробництва, бізнес не має можливості залучати довгострокові фінансові ресурси ні для модернізації традиційних видів діяльності, ні тим більше для розбудови нових перспективних напрямів, які сьогодні формуються у світі і пов'язані з "зеленим переходом" та сталим розвитком.

Тим не менше, не дивлячись на провальні результати для суспільства і економіки практичної імплементації ідеології «вільного ринку», український уряд знову закладає її в основу моделі майбутньої повоєнної відбудови [3]. У практичному плані обираються напрями розвитку, які консервують структурну і технологічну відсталість, закріплюють аграрну спеціалізацію країни [4], її перетворення на «ресурсний центр Європи»[5]. В «новій» моделі урядового варіанту політики, як і в попередній, осторонь залишаються потреби і інтереси більшості населення країни, підвищення його доходів, рівня зайнятості і продуктивності праці, якості життя, соціального і медичного забезпечення, питання розвитку освіти і науки на благо людини, соціальної і комунальної інфраструктури, – тобто питання, що безпосередньо лежать у площині переходу до принципів розвитку на засадах сталості, створення економіки загального блага на основі широкого суспільного консенсусу, згідно з яким державна влада, обрана населенням у демократичний спосіб, має керуватися у своїй діяльності насамперед інтересами усього населення країни і підпорядковуватиме їм діяльність усього бізнесу. В такій постановці питання роль держави перестає бути другорядною і пасивною, як по відношенню до розбудови економіки, – через підтримку формування прогресивного високопродуктивного, соціально-орієнтованого і екологічно безпечного виробництва, – так і по відношенню до населення, – через формування і дотримання високих соціальних стандартів життя. Держава має перетворитися на підприємницьку у досягненні мети сталого функціонування, чого приватному бізнесу досягти не вдалося за існуючої неоліберальної моделі економічної політики.

Забезпечення довгострокового економічного розвитку з поліпшенням його якісних характеристик, згідно з висновками провідних науковців світу, забезпечується за рахунок цілеспрямованих структурних змін і відповідної структурної політики на основі розбудови і комплементарного поєднання фундаментальних і структурних факторів розвитку[6]. Створення інновацій

належить до фундаментальних факторів розвитку, поряд з освітою, підготовкою і перепідготовкою кадрів, розбудовою інфраструктури, медицини і соціального забезпечення. Основою структурних факторів є випереджаючий і підтримуваний державою розвиток окремих сфер і секторів виробництва («драйверів зростання») з вищою продуктивністю і більшою доданою вартістю внаслідок впровадження інновацій.

Форми, способи і доцільність підтримки державою цих взаємопов'язаних процесів на сьогоднішній день викликають чимало дискусій. Існує лише консенсус щодо необхідності організації і повного покриття державою витрат на фундаментальні дослідження – перший етап інноваційного циклу, який у подальшому слугує основою для інноваційних розробок, оскільки визнається неспроможність («провал») ринку забезпечувати такі дослідження. Водночас практика окремих найбільш розвинених країн засвідчила провідну роль державної підтримки, як на наступних етапах інноваційного циклу – при створенні прикладних розробок і дослідних зразків та при запуску їх у виробництво, так і у частині організації створення і підтримування самих виробництв для формування згаданих «драйверів зростання» і «молодих» індустрій, розвитку принципово нових технологічних напрямів і продуктів (наприклад, нано-, біо-, інформаційні технології, «зелені» технології). Поступово відбувається переосмислення позицій щодо безумовної переваги ринку у створенні матеріальних благ і забезпеченні загального добробуту, для якого держава може бути лише доповненням для подолання його «провалів». Зокрема в країнах Заходу набуває усе більшого практичного поширення концепція підприємницької держави з місіє-орієнтованою інноваційною політикою для забезпечення цілеспрямованих структурних трансформацій, формування нових джерел і напрямів розвитку, в основу яких покладаються вимоги сталості, зокрема соціалізації, екологізації, декарбонізації, циркулярності [7; 8].

Концепція виходить з того, що ринок сам по собі неспроможний ефективно розподілити ресурси, коли виникає необхідність відійти від усталеного стану господарської системи та існуючої траєкторії розвитку, забезпечити швидке і динамічне формування нових сфер діяльності у відповідь на виклики, що постають перед суспільством та його потреби. Приймається, що ринок далеко не завжди розвивається траєкторією, оптимальною з точки зору соціальних результатів, тому задача держави сформувати таку техніко-економічну парадигму, яка з одного боку дозволить одночасно підвищувати продуктивність праці, масово створювати високооплачувані робочі місця,

соціалізувати виробництво, а з іншого – не виникне спонтанно в результаті дії лише ринкових сил.

Підприємницька держава відходить від пасивного спостереження за традиційними ринками і їх фіксації як таких, водночас активно ініціює створення нових, які змінюють структуру економіки, надає стимули приватному бізнесу входити на ці ринки слідом за собою[9]. Держава бере на себе функцію венчурного інвестора. Тоді як приватний венчурний капітал стає дедалі більш короткостроковим з очікуванням на отримання результату до 3-х років, держава здійснює довгострокові (15-20 років) інвестиції у появу нових, насамперед проривних і революційних, технологій і продуктів на усіх етапах інноваційного циклу – від фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, створення досліdnих зразків і виробництв, запуску серійного виробництва та його підтримування доти, доки воно не сформує новий ринок, не стане беззбитковим і на цей ринок не буде широко залучений приватний бізнес. Державні банки розвитку і державні суверенні фонди отримують принципово нову опцію у інноваційному процесі – вони, беручи на себе частину ризиків, відходять від фінансової підтримки традиційних видів діяльності, водночас усе більше переносять свою увагу на фінансову підтримку інноваційних процесів з довгим строком реалізації у нових сферах, починаючи уже з етапу прикладних досліджень і далі [10].

Держава таким чином бере на себе усі надвисокі ризики втрат, що виникають при цьому і які не готовий самостійно нести приватний бізнес на початкових етапах, коли інновації ще не можуть приносити прибуток. Підприємницька держава, виступаючи венчурним інвестором, як і будь-який приватний венчурний інвестор, об'єктивно приречена на помилки і невдачі через насамперед наднизьку передбачуваність і прогнозованість кінцевого результату інноваційного процесу. Тому невдачі не слід категорично сприймати як «провали» і неефективність держави, особливо враховуючи довгостроковий характер інвестицій. Беручи на себе роль венчурного інвестора, держава отримує підстави та право на винагороду за високо ризикові вкладення, яка не повинна, як традиційно вважається, обмежуватися лише додатковим податковими надходженнями. Винагорода має компенсувати збитки від можливих невдач і формувати ресурси для нових вкладень. Тому постає необхідність використання портфельного підходу у здійсненні вкладень, входження держави у капітал компаній, що отримують створені за її допомоги інноваційні продукти і технології, а також участі у розпорядженні їх прибутком.

Підприємницька держава у виборі напрямів вкладання коштів відходить від вирішення вузьких технічних питань і мети отримання прибутку лише приватним власником, ставлячи перед собою насамперед широкі соціально-економічні та екологічні цілі, на партнерській і горизонтальній мережевій основі залучає суспільство і бізнес до виявлення проблем і визначення напрямів трансформацій, системно формує для цього інституційне і регуляторне середовище, створює необхідні управлінські, дослідницькі і фінансові установи, суб'єкти виробництва. На практиці завдяки такій концепції в розвинених країнах впродовж останніх принаймні півстоліття було створено принципово нові напрями науково-технологічного розвитку (інформаційні, біо-, нанотехнології, нові ліки і т.п.), що заклали основу для формування вже приватного високотехнологічного бізнесу¹. Зараз серед основних соціально-економічних і екологічних задач, які ставить перед собою підприємницька держава в розвинених країнах, є формування «зеленої економіки», декарбонізація виробництва, подолання нерівності, охорона здоров'я. В руслі цих напрямів закладається нова техніко-економічна парадигма розвитку, формуються підйоми для нового технологічного прориву і зміни структури передових економік світу.

Для структурної трансформації економіки України та переведення її на рейки інноваційного високотехнологічного розвитку з одночасною спрямованістю трансформацій на подолання складних соціально-економічних і екологічних проблем, що накопичились за попередні десятиліття невдалих реформ, досвід застосування концепції підприємницької держави є надзвичайно цінним і повчальним. Водночас він не може бути беззастережно застосований, оскільки економічні передумови в Україні відрізняються від умов в розвинених країнах. Перед Україною стоїть завдання забезпечити наздоганяючий розвиток і подолати технологічну відсталість і структурні деформації у виробництві, тоді як розвинені країни орієнтуються на технологічні прориви і створення принципово нових видів і сфер діяльності. Науково-дослідницька сфера в Україні, на відміну від розвинених країн, перебуває у глибокому кризовому занепаді і держава не спроможна забезпечити їй той рівень фінансового і кадрового забезпечення, який би дозволив отримати власні проривні технології, навіть за поодинокими вузькими напрямками.

За таких умов, зважаючи на серйозні фінансові обмеження, Україна може і повинна робити ставку принаймні у найближчі десятиліття переважно на технологічні запозичення з розвинених країн у ті сектора, які будуть

¹ У цьому контексті державу можна порівняти з криголамом, який прокладає новий шлях руху і за яким йдуть інші кораблі – приватний бізнес.

пріоритетними для розвитку, подолання технологічної відсталості і структурних деформацій. На залучення чи придбання іноземних технологій, які вже працюють і показали свій потенціал в розвинених країнах, проте ще його не вичерпали і не застаріли, Україні знадобиться значно, багатократно менше ресурсів, ніж на розробку і впровадження власних нових. Запозичуючи технології, Україна паралельно може здійснювати розробку поліпшуючих інновацій на базі цих технологій, з подальшим накопиченням їх критичної маси і переходу у проривні. При виборі технологій, враховуючи досвід їх застосування в розвинених країнах, слід звертати увагу на їх соціальні і екологічні аспекти, на можливості створення нових робочих місць і розвитку міжгалузевих зв'язків, мінімізації збитків доквіллю. Ці аспекти можуть стати вихідним завданням для розробки зазначених поліпшуючих інновацій.

Формами забезпечення державою широких технологічних запозичень можуть стати, по-перше, організація і створення спільних підприємств із залученням провідних світових технологічних компаній, участь яких у капіталі підприємств дозволить отримати від них відповідні технології і ринки збуту. По-друге, це придбання за державний кошт іноземних ліцензій на виробництво відповідної високотехнологічної продукції вітчизняними компаніями з подальшою участю держави у їх капіталі у розмірі не меншому принаймні суми коштів, витрачених нею на придбання ліцензій. В обох випадках розмір частки держави у капіталі підприємств повинен дозволяти їй впливати на управління підприємствами на стратегічному рівні та брати участь у розподілі прибутку. Держава, формуючи пул/портфель таких компаній із своєю часткою у власності і в пріоритетних секторах виробництва, таким чином створить підґрунтя для його відповідного переструктурування, локалізації всередині країни, розвитку широких міжгалузевих зв'язків і суміжних виробництв, подолання технологічної відсталості.

Інструменти для наздоганяючого розвитку, на який має орієнтуватися Україна, дещо відмінні від інструментів для технологічного прориву, які застосовують розвинені країни. Якщо через технологічний прорив розвинені країни створюють нові ринки, на яких для них немає відчутних потенційних конкурентів ззовні, то Україна, запозичуючи технології і створюючи на їх основі власні виробництва, об'єктивно вимушена орієнтуватися на існуючі ринки, – і внутрішній, і зовнішній, їх ємність і потенціал попиту, а також на існуючих конкурентів, які пропонують аналогічну продукцію. Тому на початкових етапах держава в Україні поряд із запозиченням технологій і створенням за своєю участю компаній має вдаватися до інструментів

тимчасового захисту власного внутрішнього ринку і формування додаткового попиту на ньому у тих секторах, які вона планує розвинути.

Окрім проблеми наздогнати розвинені країни і забезпечити відповідні структурні перетворення в економіці і виробництві перед Україною постали виклики протидії широкомасштабній військовій агресії з боку російської федерації, подолання її наслідків і забезпечення повоєнного відновлення. Це має бути враховано при виборі відповідних пріоритетів для технологічних запозичень і структурних перетворень. Слід визнати, що значна технологічна та індустріальна відсталість України внаслідок прорахунків у структурній та інноваційній політиках у попередні десятиліття значною мірою створили «сприятливі» внутрішні економічні і технологічні передумови для початку військової агресії. Відсталість гостро далася взнаки в першу чергу з точки зору відсутності в Україні сучасного високотехнологічного озброєння. Водночас саме таке озброєння використовує ворог для цілеспрямованого руйнування та знищення критично важливих великих промислових, інфраструктурних та логістичних об'єктів цивільного та військового значення, що стало однією з гострих ключових проблем для України, причому не лише з точки зору її політичного і економічного виживання, але й насамперед фізичного існування. Така тактика нападника спрямована на швидкий підрив економічного потенціалу країни, позбавлення її спроможності ефективно і довго протистояти агресії, створення гуманітарної і екологічної катастроф, оскільки знищенню піддаються виробничі та інфраструктурні об'єкти, пов'язані із життєзабезпеченням цивільного населення.

Війна в Україні оголила ряд вкрай гострих недоліків вітчизняної економіки і організації оборони, що безпосередньо позначились на економічній і військовій спроможності країни протистояти агресії, а саме [11]:

- суттєва структурно-просторова нерівномірність розміщення промислового потенціалу по території країни, його переважна сконцентрованість у східних регіонах країни, в окремих великих містах;

- вкрай низька диверсифікованість виробництва, переважання у випуску вузького асортименту промислової і аграрної продукції проміжного споживання низького ступеню переробки;

- зовнішня критична залежність виробництва та оборони від постачання комплектуючих, монопольна зовнішня залежність від країни-агресора та її сателітів від постачання паливно-енергетичних ресурсів;

- негнучкість і вузькість за окремими елементами транспортно-логістичної інфраструктури при спрямуванні промислової і сільськогосподарської продукції на експорт і отриманні поставок за імпортом;

– висока уразливість до руйнувань промислових, логістично-складських, комунальних об'єктів, житлових і соціальних будівель, внаслідок їх проектування і будівництва за нормами мирного часу, що не урахували ймовірність значної руйнації внаслідок воєнних ударів;

– критична залежність країни від зовнішньої військової і воєнно-технічної допомоги країн-союзників, зокрема від поставок сучасної летальної зброї, нелетального воєнно-технічного обладнання, на тлі фактичного занепаду вітчизняного оборонно-промислового комплексу, не приділення державою достатньої уваги до проблем його реформування і модернізації, налагодження виробництва власних наявних науково-технічних розробок високотехнологічного і високоточного озброєння, при одночасному існуванні і постійному загостренні зовнішньої воєнної загрози впродовж останніх десятиліть.

Через наявність перелічених недоліків втрати економіки внаслідок воєнних дій лише за перші півтора місяці війни з моменту повномасштабного вторгнення РФ, за оцінками Міністерства економіки України склали понад 600 млрд дол. США, що урахує руйнування виробничих, воєнних, цивільних та інфраструктурних об'єктів. Загалом, за оцінками прем'єр-міністра України втрати економіки можуть перевищити 1 трлн дол. США.

Для подолання цих недоліків, якісного повоєнного відновлення і забезпечення відповідних структурних перетворень концепція підприємницької держави у практичній площині повинна втілитись у суттєвому підвищенні організуючої і координуючої ролі і частки держави в економічних процесах з чітким і всеосяжним проектуванням збалансованого економічного, соціального і просторового розвитку, а не у подальшій дерегуляції в умовах зруйнованих ринків, яка в Україні ще до війни призвела до економічної відсталості і деіндустріалізації. Політика має бути ендогенно спрямованою, тобто орієнтуватися в першу чергу на задоволення внутрішніх споживчих та інвестиційних потреб за рахунок власного виробництва, а вже потім на потреби світового ринку. Це згенерує ефект «циркулярної кумулятивної причинності» індустріалізації – пов'яже зростання виробництва (пропозиції) з доходами (попитом), стимулює розвиток суміжних сфер, освіти, науки, інфраструктури [12].

Важливим завданням для держави у цьому контексті є підтримування ємності традиційних і створення нових ринків промислової продукції для вітчизняного виробника, застосовуючи засоби розумного протекціонізму, використовуючи значний потенціал державного споживання (публічних закупівель, державного замовлення). Слід не допускати ухвалення під тиском

іноземних лобістів чи «вулиці» необдуманих рішень, що звужують ринок для власної продукції, оскільки це обертається зупинкою виробництва і втратою робочих місць. Недоцільно віддавати перевагу у державному споживанні іноземній продукції, якщо аналогічна виробляється чи може вироблятися в Україні.

У проведенні структурних змін слід з обережністю ставитись до іноземного капіталу, створювати пільгові умови для його залучення лише у пріоритетні сектори для забезпечення технологічних запозичень, організації спільних підприємств і локалізації виробництва в середині країни. Держава повинна працювати з іноземним інвестором на рівних партнерських засадах, не розраховувати, що без її втручання іноземний інвестор самостійно зможе здійснити переструктурування і розбудувати високотехнологічну інноваційну вітчизняну економіку за визначеними державою пріоритетними напрямками секторальних змін. Цього в Україні за останні тридцять років не відбулось і надалі не відбуватиметься принаймні тому, що інтереси іноземного бізнесу і напрями вкладання ним коштів, як засвідчила українська дійсність, кардинально не збігаються з потребами переструктурування виробництва та інтересами українського суспільства загалом.

Без активної участі держави у залученні іноземного капіталу у наперед визначені сфери, останній розглядає країну лише як виробничий майданчик з дешевими трудовими, значними земельними і природними ресурсами, які він прагне отримати у своє розпорядження, ігноруючи потреби самої країни і її населення. Крім того не слід забувати і про фактор зловмисних іноземних інвестицій, які набувають усе більшого поширення в світі і з якими уже зіштовхнулися не лише розвинені країни, але й сама Україна. Ці інвестиції підривають, а не розвивають економіки країн-реципієнтів. Також не варто покладати надмірні сподівання на вигоди від включення вітчизняного виробництва в глобальні ланцюги створення вартості. В такому випадку держава не зможе суверенно, в інтересах власного населення визначати напрями своєї економічної і соціальної політики, а робитиме це під зовнішнім тиском та в інтересах мультинаціональних компаній – власників і координаторів цих ланцюгів.

У підсумку зазначимо, що політика структурних трансформацій і повоєнне відновлення в Україні на принципах сталості будуть успішними у випадку практичного втілення для їх формування і реалізації концепції підприємницької держави при одночасній розбудові структурних та фундаментальних факторів розвитку. Це означає як виділення і державну підтримку секторальних пріоритетів розвитку, що стануть драйверами

зростання, так і розбудову освіти, інфраструктури, розгортання НДДКР для отримання у довгостроковій перспективі власних інноваційних продуктів і технологій цивільного і оборонного призначення. Слід відмовитись від орієнтації на використання виключно поточних конкурентних переваг (дешевих ресурсів), слідування яким зумовило деіндустріалізацію і аграризацію економіки. Розбудова структурних і фундаментальних факторів має орієнтуватися на формування перспективних конкурентних переваг, заснованих на знаннях і технологіях, що і дозволить змінити структуру виробництва в Україні, подолати його відсталість і екологічну шкідливість, підвищити добробут населення країни.

Список використаних джерел:

1. Кіндзерський Ю. Індустріальна дивергенція України з ЄС та проблеми її подолання. *Економіка та держава*. 2021. № 6. С. 9–18.
2. Кораблін С. Україна: фінансовий вимір війни. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 39-41.
3. Свириденко Ю. Як буде відновлюватися Україна? URL: <http://surl.li/trsxj>
4. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика» / Національна рада з відновлення України. Київ, 2022. 18 с.
5. Прем'єр-міністр, Офіс реформ та ЄБРР обговорили співпрацю у відновленні та впровадженні реформ / Урядовий портал. 17 квітня 2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-ofis-reform-ta-iebr-r-obhovoryly-spivpratsiu-u-vidnovlenni-ta-vprovadzheni-reform>.
6. Stiglitz J.E., Lin J.Y., Monga C. *The Rejuvenation of Industrial Policy*. Policy Research Working Paper 6628. The World Bank. 2013. 24 p. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16845>.
7. Mazzucato M. *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London. Anthem Press. 2013. 201 p.
8. Mazzucato M. *The green entrepreneurial state. The Politics of Green Transformations* / Edited by I. Scoones, M. Leach, P. Newell. 2015. London, Routledge. PP. 134-152.
9. Mazzucato M. *Innovation Systems: From Fixing Market Failures to Creating Markets*. *Intereconomics*. 2015. Vol. 50. Number 3. PP. 120–125. URL: <https://doi.org/10.1007/s10272-015-0535-1>.
10. Mazzucato M., Penna C. *The rise of mission-oriented state investment banks: the cases of Germany's KfW and Brazil's BNDES*. *SPRU Working Paper Series (SWPS)*, 2015-26. PP. 1-33. URL: <https://sussex.ac.uk/spru/swps2015-26>.
11. Кіндзерський Ю. Повоєнне відновлення промисловості України: виклики та особливості політики. *Економічний аналіз*. 2022. Том 32. № 2. С. 101-117. URL: <http://dx.doi.org/10.35774/econa2022.02.101>.
12. Myrdal G. *Economic Theory and Under-Developed Regions*. London. Gerald Duckworth & Co., Ltd. 1957. 168 p.